

Mariusz Szram<http://orcid.org/0000-0002-8646-6295>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

m.szram@wp.pl

DOI: 10.35765/pk.2019.2704.04

Ojcowie Kościoła o tożsamości teologii

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie modelowych cech, jakimi charakteryzowała się refleksja teologiczna doby patrystycznej. Są to: nierozłączne ukierunkowanie na Boga i na człowieka; uznanie Pisma Świętego za najważniejszy punkt odniesienia każdej refleksji teologicznej; umiejętność wykorzystania w tworzeniu podstaw teologii chrześcijańskiej elementów zaczerpniętych z obu kultur, w których otoczeniu pojawiła się nowa religia, zarówno semickiej, jak i helleńskiej; dążenie do uporządkowania i zdefiniowania podstawowych prawd wiary dotyczących Trójcy Świętej i osoby Jezusa Chrystusa; zachowanie postawy pokory w procesie poznania Boga; wewnętrzna jedność i spójność myśli teologicznej; duchowa głębia myślenia i egzystencjalne utożsamianie się z wyznawanymi prawdami wiary. Powyższe cechy teologii, na które zwrócili uwagę Ojcowie Kościoła, decydują o jej tożsamości i mogą ożywić także dzisiejszy sposób jej uprawiania.

SŁOWA KLUCZE: teologia, tożsamość, Ojcowie Kościoła

ABSTRACT

Fathers of the Church on the Identity of Theology

The aim of the article is to present the model features that characterized the theological reflection of the patristic era. The list would comprise of the following: focus on both God and man; recognition of the Holy Scriptures as the most significant reference point of any

theological reflection; ability to use elements drawn from both cultures, the Semitic and Hellenic one, in the creation of the basics of Christian theology; striving to organize and define basic truths of faith regarding the Holy Trinity and the person of Jesus Christ; maintaining the attitude of humility in the process of knowing God; internal unity and coherence of theological thought; spiritual depth of thinking and existential identification with the confessed truths of faith. The above-mentioned features of theology to which the Fathers of the Church point define its identity as a scientific discipline and can as well revive a contemporary manner of practicing.

KEY WORDS: theology, identity, Fathers of the Church

Teologia Kościoła katolickiego rozwijała się przez wieki. Podstawy jej tożsamości jako nauki zajmującej się rozumną refleksją nad danymi Bożego objawienia, stanowiącymi przedmiot wiary, ukształtowały się w pierwszych pięciu stuleciach chrześcijaństwa¹. Cechy charakterystyczne składające się na wypracowany wówczas model teologii, wpływające na metody jej uprawiania, a równocześnie wskazujące na sposób ówczesnego przeżywania religii przez jej wyznawców, są wciąż aktualne i tworzą swoisty wzorzec dla przyszłych pokoleń teologów oraz wszystkich chrześcijan myślących o wierze².

W latach 40. XX w. uaktywnił się w Kościele prąd zmierzający do odnowy teologii katolickiej przez powrót do źródeł biblijnych i patrystycznych. Wybitnymi przedstawicielami tego nurtu byli francuscy teologowie, patrologi i historycy: Jean Daniélou, Henri de Lubac, Claude Mondésert

1 Na początku V w. św. Augustyn zaproponował dwie lapidarne definicje teologii, które w kilku słowach oddają jej istotę: *sermo de divinitate* – mowa o sprawach boskich, i *intellectus fidei* – zrozumienie wiary; por. Augustinus, *De civitate Dei* 8, 1; idem, *De fide et symbolo* 1, 1; idem, *De ordine* 2, 16; idem, *Contra Academicos* 3, 43. Zob. K. Barth, *Dogmatique*, vol. 1: *La doctrine de la Parole de Dieu. Prolégomènes à la Dogmatique*, Genève 1953, s. 1-8; M. Fiedrowicz, *Teologia Ojców Kościoła*, tłum. W. Szymona, Kraków 2009, s. 52-53.

2 Interesującą charakterystykę teologii patrystycznej przedstawiają: Instrukcja Kongregacji ds. Wychowania Katolickiego pt. *O studium Ojców Kościoła w formacji kapłańskiej* z 1989 r. („Vox Patrum” 1990, t. 18, s. 7-39) oraz L. Padovese, *Wprowadzenie do teologii patrystycznej*, tłum. A. Baron, *Myśl Teologiczna* 1, Kraków 1994, s. 33-40. Klasyczne opracowania poświęcone teologii patrystycznej to: J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988; M. Fiedrowicz, *Teologia Ojców Kościoła*, op. cit.; H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*, *Myśl Teologiczna* 57, Kraków 20072; *Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, red. A. di Berardino, B. Studer, tłum. M. Gołębiowski, J. Łukaszevska, J. Ryndak, P. Zarębski, Kraków 2003.

i Henri-Irénée Marrou³. Przyczynili się oni nie tylko do upowszechnienia znajomości greckich i łacińskich tekstów pochodzących z pierwszych siedmiu wieków chrześcijaństwa przez wydawanie kontynuowanej do dziś słynnej serii źródłowej *Sources Chrétiennes*⁴, ale stali się także prekursorami nowego wykorzystania myśli patrystycznej we współczesnej teologii. Nowość ta polegała na odejściu od instrumentalnego i selektywnego traktowania pism Ojców Kościoła, skupiającego się na wydobywaniu z nich argumentów apologetycznych, mających wspierać oficjalną doktrynę katolicką. Rozpoczęto badania nad dziełami wczesnochrześcijańskimi z uwzględnieniem szerokiego – historycznego i kulturowego – kontekstu ich powstania. Zaczęto dążyć do zrekonstruowania metody uprawiania teologii przez Ojców i próbowano ocenić, w jaki sposób może ona ożywić współczesną refleksję teologiczną⁵. Daniélou uważał, że Ojcowie Kościoła jako świadkowie kulturowego przełomu, wiążącego się ze schyłkiem Cesarstwa Rzymskiego, oraz jako doskonali znawcy problemów ludzkiej duszy, mogą najlepiej odpowiedzieć na wiele pytań stawianych zarówno przez współczesnego teologa, jak i zwykłego chrześcijanina. Mogą oni także „użyźnić” myślenie dzisiejszych ludzi wszechstronną kulturą i głęboką duchowością oraz niezwykłą intuicją pierwotnej wiary czasów bliskich Chrystusowi i apostołom⁶. Daniélou uznał również, że nowa wiosna Kościoła musi się dokonać przez powrót do pierwszej wiosny, czyli do okresu jego dojrzewania, kiedy to – jak pisał wybitny teolog szwajcarski Hans Urs von Balthasar – Kościół miał przysłowiowe „18 lat” i był pełen świeżych sił twórczych⁷. Ten postulat powrotu do źródeł stał się jednym z haseł Soboru Watykańskiego II. Pozostaje on nadal aktualny, szczególnie w czasach, gdy postowieceniowy scjentyzm i postmodernistyczna pogarda dla wszelkiej tradycji i autorytetów nakazują bardziej wątpić niż

---

3 Por. M. Szram, *Jean Daniélou – odnowa teologii przez tradycję patrystyczną*, w: *Wybitni teologowie XX wieku. Krąg języka francuskiego*, red. J. Jezierski, Olsztyn 2004, s. 39-40; M.J. Rondeau, *Jean Daniélou, Henri-Irénée Marrou et le renouveau des études patristiques*, w: *Les Pères de l'Église au XXe siècle. Histoire—Littérature—Théologie. L'aventure des „Sources Chrétiennes”*, Paris 1997, s. 351-370; R. Winling, *Teologia współczesna 1945-1980*, tłum. K. Kisielewska-Sławińska, Kraków 1990, s. 93-94.

4 Od powstania serii w 1942 r. wydano do tej pory 600 tomów oryginalnych tekstów greckich i łacińskich pisarzy wczesnochrześcijańskich z francuskim tłumaczeniem, obszernymi naukowymi wstępami, erudycyjnymi przypisami, a w wielu przypadkach także z pełnym aparatem krytycznym.

5 Por. M. Szram, *Jean Daniélou*, op. cit., s. 39.

6 Por. M.J. Rondeau, *Jean Daniélou, Henri-Irénée Marrou*, op. cit., s. 351-354.

7 Por. H. Urs von Balthasar, *Présence et pensée. Essai sur la philosophie religieuse de Grégoire de Nysse*, Paris 1988, s. 13-14; M. Szram, *Jean Daniélou*, s. 51.

wierzyć i usiłują niekiedy pozbawić teologię jako naukę duchowej głębi, a nawet odmówić jej racji bytu.

Przedstawię w kilku punktach modelowe cechy, jakimi charakteryzowała się refleksja teologiczna doby patrystycznej, określające tożsamość teologii Kościoła promieniującą na kolejne stulecia. Z jednej strony uświadamiają one, dlaczego okres kształtowania się myśli chrześcijańskiej podczas pierwszych wieków istnienia Kościoła był tak ważny dla dalszego rozwoju teologii, z drugiej – wskazują, co zostało zaniedbane, a co może ożywić rozumną refleksję nad wiarą dzisiaj, gdy często szuka ona swojego miejsca i sensu w otwarciu się na problemy współczesnego świata. Ojcowie Kościoła pokazują nieustannie, że rozwiązanie problemów jakiegokolwiek epoki w duchu chrześcijańskiej wiary nie polega na dostosowaniu się do sposobu myślenia świata, ale że głównym celem orędzia chrześcijańskiego jest przemiana świata i człowieka przez wprowadzenie doń światła i tchnienia, czy też – jak mówi Balthasar – ducha i ognia⁸, którego on sam sobie dać nie może.

Teocentryzm i antropocentryzm teologii

Pierwszą zasadniczą cechą teologii patrystycznej jest jej ukierunkowanie zarówno na Boga, jak i na człowieka. Stawia ona sobie za cel pełne nasświetlenie relacji między nimi. Z jednej strony jest nastawiona na poznanie Stwórcy, na ile to jest możliwe dla ludzkiej natury w świetle otrzymanego Objawienia, z drugiej – na ukazanie możliwości zbawienia, jaka jest dostępna dla całej ludzkości stworzonej na obraz Boży i wezwanej do upodobnienia się do Boga i ścisłego zjednoczenia z Nim. Teocentryzm myśli patrystycznej wyraża się w greckim pojęciu *theoria* odniesionym do Boskiego Absolutu, oznaczającym poznanie i kontemplowanie Go⁹. Antropocentryzm teologii patrystycznej określa natomiast greckie pojęcie *oikonomia* – ekonomia zbawcza, czyli działanie Boga mające na celu przywrócenie człowiekowi pełnej godności utraconej przez grzech¹⁰.

8 Por. H.U. von Balthasar, *Wstęp*, w: Orygenes, *Duch i ogień*, wybór tekstów i wprowadzenie H. Urs von Balthasar, tłum. S. Kalinkowski, Biblioteka Ojców Kościoła 4, Kraków–Warszawa 1995, s. 18.

9 Por. G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1971, s. 648-649; A. Tomkiel, *Ojcowie Kościoła uczą nas modlitwy*, Warszawa 1995, s. 179; *Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, op. cit., s. 21-22; J.N.D. Kelly, *Początki doktryny*, op. cit., s. 66.

10 Por. G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, s. 940-942; G.L. Prestige, *Dio nel pensiero dei Padri*, Bologna 1969, s. 79-88.

Ów dialog tego, co boskie, z tym, co ludzkie, stanowiący przedmiot refleksji teologicznej, wyraża powtarzana wielokrotnie w okresie patrystycznym fraza: „Bóg stał się człowiekiem, aby człowiek stał się Bogiem”¹¹. Tę samą myśl zawiera znane zawołanie papieża Leona Wielkiego: „Poznaj swoją godność, chrześcijaninie, widząc Syna Bożego, który przyjmuje twoje ciało”¹². Jak słusznie zauważył słynny teolog prawosławny Paul Evdokimov, teologia oznacza u wschodnich Ojców Kościoła rozważanie tajemnicy Trójcy Świętej, światłość Bożą odbitą w zwierciadle oczyszczonej duszy. Poznanie to nie ma nigdy u Ojców znaczenia teoretycznego, oderwanego od rzeczywistości, w jakiej żyje człowiek, ale ma na celu wskazanie jedynej zbawczej, a tym samym w najwyższym stopniu praktycznej drogi zjednoczenia człowieka z Bogiem¹³. Teolog poznaje Boga w Trójcy Jedynego, aby bezzwłocznie potem dzielić się Jego tajemnicą z otaczającymi go bliźnimi. Chociaż Ojcowie znali doskonale kulturę swoich czasów i swobodnie władali aparatem pojęć filozoficznych, nigdy nie poprzestawali na tworzeniu teologii idei, ale dążyli do tego, aby wiedza o Bogu i człowieku prowadziła do postawy większej miłości. Ich myśl teologiczna miała charakter pastoralny i odpowiadała na konkretne problemy wspólnoty chrześcijan. Rodziła się nie tylko z wewnętrznej potrzeby poznania Boga, ale z głębokiego wycucia duszpasterskich potrzeb¹⁴.

Biblijne zakorzenie teologii

Druga istotna cecha myśli patrystycznej to uznanie Pisma Świętego za najważniejszy punkt odniesienia każdej refleksji teologicznej. Jak stwierdza wybitny znawca egzegezy patrystycznej Manlio Simonetti, Ojcowie Kościoła „myśleli Biblią”¹⁵. Jej nieznanomość uznawali za przejaw braku znajomości osoby Jezusa Chrystusa czy wręcz braku zainteresowania

---

11 Por. Irenaeus, *Adversus haereses* III, 19, 1; Clemens Alexandrinus, *Protrepticus* I, 8, 4; Origenes, *Contra Celsum* III, 28; Athanasius, *De incarnatione verbi* 54, 3; idem, *Orationes contra arianos* 1, 39; Gregorius Nazianzenus, *Orationes* 29, 19; Leo Magnus, *Sermones* 26, 2; Maximus Confessor, *Liber asceticus* 43. Zob. J. Naumowicz, *Wcielenie Boga i zbawienie człowieka. Złota reguła soteriologii patrystycznej*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2000, nr 13, s. 17-30.

12 Por. Leo Magnus, *Sermones* 21, 3.

13 Por. P. Evdokimov, *Poznanie Boga w tradycji wschodniej. Patrystyka, liturgia, ikonografia*, tłum. A. Liduchowska, Kraków 1996, s. 17-20.

14 Por. L. Padovese, *Wprowadzenie do teologii*, op. cit., s. 37-38.

15 Por. M. Simonetti, *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*, tłum. T. Skibiński, *Myśl Teologiczna* 26, Kraków 2000, s. 7.

nią¹⁶. Autorzy wczesnochrześcijańscy nie tylko odczytywali księgi biblijne w ich kontekście historyczno-kulturowym, ale przede wszystkim zwrócili uwagę na jedność obu Testamentów oraz na chrystocentryzm Pisma Świętego¹⁷. Doszukiwali się oni w słowach zapisanych na kartach całego Pisma ukrytego w nich, jak za zasłoną, Słowa przez duże „S”, czyli samego Jezusa Chrystusa – boskiego osobowego Logosu, stanowiącego zarazem autora, jak i głównego bohatera Biblii, nadającego jej ostateczny sens duchowy¹⁸. To w epoce patrystycznej ukształtował się sposób interpretacji tekstu biblijnego zwany typologią, uznający starotestamentalne postacie i wydarzenia za figury, które zrealizują się w osobie i misji Chrystusa¹⁹.

Egzegeci ze środowiska aleksandryjskiego, nawiązując do egzegezy duchowej Starego Testamentu, uprawianej w Aleksandrii I wieku przez zhellenizowanego Żyda Filona²⁰, szli jeszcze dalej w duchowej interpretacji tekstów biblijnych, dostrzegając w nich nie tylko odniesienie do Chrystusa, ale także do życia duchowego każdego chrześcijanina²¹.

-
- 16 Por. Hieronymus, *Commentarii in Isaiam*, Prologus. Zob. W. Turek, „Nieznanomość Pisma Świętego jest nieznanomością Chrystusa”. *Rola Słowa Bożego w życiu konsekwowanym na podstawie niektórych tekstów św. Hieronima*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2015, nr 28/4, s. 21-26.
- 17 Por. J. Daniélou, *Les divers sens de l'Écriture dans la tradition chrétienne primitive*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 1948, nr 24, s. 119-126; idem, *L'unité des deux Testaments dans l'oeuvre d'Origène*, „Revue des Sciences Religieuses” 1948, nr 22, s. 27-56; M. Starowieyski, *O staroziach, czyli czego możemy się nauczyć od starożytnego Kościoła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2018, nr 31/2, s. 19.
- 18 Por. Origenes, *Homiliae in Leviticum* 1, 1; idem, *Homiliae in Ieremiam* 9, 1; idem, *Commentarii in Iohannem* X, 39, 266; idem, *De principiis* IV, 1, 7. Zob. H. de Lubac, *Histoire et esprit. L'intelligence de l'Écriture d'après Origène*, Paris 1950, s. 336-373; M. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża jako klucz interpretacyjny Pisma świętego w ujęciu Orygenesa*, w: *Mistrz i Przyjaciel. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Marka Zahajkiewicza*, red. J. Pałucki, Lublin 1997, s. 225-238; idem, *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzeziezie aleksandryjskiej (II-V w.)*, Lublin 2001, s. 99-100, 301-306; idem, *Osobowy charakter biblijnego Słowa w rozumieniu Orygenesa*, „Verbum Vitae” 2005, nr 7, s. 189-193.
- 19 Por. J. Daniélou, *Sacramentum Futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Paris 1950; H. de Lubac, *Typologie et Allegorisme*, „Recherches de Science Religieuse” 1947, nr 34, s. 180-226; J.-N. Guinot, *La typologie comme système herméneutique*, w: *Figures de l'Ancien Testament chez les Pères*, Cahiers de Biblia Patristica 2, Strasbourg 1989, s. 7-8.
- 20 Por. J. Daniélou, *Philon d'Alexandrie*, Paris 1958, s. 85-142; D.T. Runia, *Filone di Alessandria nella prima letteratura cristiana*, red. R. Radice, Collana Platonismo e filosofia patristica. Studi e testi 14, Milano 1999, s. 131-227; M. Szram, *Duchowy sens liczb*, op. cit., s. 57-62; idem, *Inspiracje judeohelleńską egzegezą Filona Aleksandryjskiego w pismach św. Hieronima*, „Vox Patrum” 2012, t. 57, s. 480-487.
- 21 Por. J. Daniélou, *Typologie et allégorie chez Clement d'Alexandrie*, „Studia Patristica” 1961, t. 4, s. 50-57; D. Dawson, *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1992, s. 16; M. Szram, *Aleksandryzizm w zachodniej egzeziezie patrystycznej*, w: *W służbie Bogu bogatemu w miłosierdzie w przestrzeni Kościoła w Elku, Białymstoku i na Warmii. Metropolie Warmińskiemu Wielkiemu Kanclerzowi Wydziału Teologii Uniwersytetu*

Przykładowo dla Orygenesusa – głównego teoretyka i praktyka egzegezy alegorycznej na przełomie II i III w. – przeprowadzenie Izraelitów przez pustynię i doprowadzenie do ziemi obiecanej przez Jozuego było najpierw zapowiedzią wyprowadzenia ludzkości z niewoli grzechu przez nowego Jozuego, czyli Jezusa, i wprowadzenia jej do królestwa niebiańskiego, będącego docelową ziemią obiecaną dla wszystkich wierzących. Następnie stanowiło ono wskazówkę duchową dla każdego chrześcijanina, który na wzór Chrystusa i z Jego pomocą ma w swoim własnym życiu pokonywać drogę od zniewolenia grzechem do wolności dziecka Bożego²².

Egzegeza patrystyczna kierowała się zasadami, które nie mogą umknąć z pola widzenia współczesnym biblistom. Po pierwsze, każde wyjaśnienie tekstu natchnionego musi z jednej strony dążyć do uchwycenia znaczenia, jakie zawarł w nim pierwszy i najważniejszy autor Biblii, czyli sam Bóg, z drugiej strony – ma mieć na względzie przede wszystkim dobro duchowe czytelnika Słowa Bożego, określane greckim terminem „opheleia”²³. Po drugie, nie można – w przekonaniu pisarzy wczesnochrześcijańskich – oddzielać egzegezy naukowej od lektury duchowej Pisma. Oba sposoby podejścia do Biblii powinny się wzajemnie wspomagać, uzupełniać i przenikać. Egzegeta musi wykorzystywać nie tylko pełne wykształcenie humanistyczne, ale także prezentować odpowiednio wysoki poziom dojrzałości duchowej. W przeciwnym razie Pismo stanie się tylko przedmiotem badań historyka, a przecież Bóg nie przemawiał do człowieka po to, by uczyć go historii, ale aby go zbawić²⁴.

Akomodacja kulturowa teologii

Trzecia istotna cecha myśli patrystycznej to jej umiejętność wykorzystania w tworzeniu podstaw teologii chrześcijańskiej elementów zaczerpniętych z obu kultur, w których otoczeniu pojawiła się nowa religia, zarówno

---

Warmińsko-Mazurskiego Jego Ekleksjencji Księdzu Arcybiskupowi Doktorowi Wojciechowi Ziembie w 40 rocznicę święceń kapłańskich i 25 rocznicę święceń biskupich, red. S. Kozakiewicz, Olsztyn 2007, s. 346-359.

22 Por. Origenes, *Homiliae in Numeros* 27. Zob. E. Stanula, *Życie duchowe w ujęciu Orygenesusa*, w: idem, *Eseje patrystyczne*, Warszawa 2014, s. 87-110.

23 Por. H. de Lubac, „Sens spirituel”, „Recherches de Science Religieuse” 1949, nr 36, s. 542-576; M. Simonetti, *Między dosłownością a alegorią*, op. cit., s. 78; M. Szram, *Duchowy sens liczb*, op. cit., s. 302-303.

24 Por. H. de Lubac, *Histoire et esprit. L'intelligence de l'Écriture d'après Origène*, Paris 1950, s. 384-395.

semickiej, jak i helleńskiej²⁵. Pierwotna teologia judeo-chrześcijańska I i II w. – jak dowiódł J. Daniélou – wyrażała się w sposób naturalny w kategoriach zapożyczonych z judaizmu, związanych szczególnie z kosmologią, angelologią i apokaliptyką²⁶. Na przełomie II i III w. w Aleksandrii, stanowiącej centrum naukowe ówczesnego Cesarstwa Rzymskiego, dokonano się w osobach Klemensa i Orygenesusa swoiste pojednanie kultury helleńskiej z orędziem chrześcijańskim, opisane w połowie ubiegłego stulecia w syntezach wybitnych filologów klasycznych i patrologów Henriego Chadwicka, Waltera Jaegera i Jeana Daniélou²⁷.

Motywy tego pojednawczego kroku były co najmniej dwa. Powód pierwszy to przekonanie o pochodzeniu wszelkiej mądrości z jednego boskiego źródła Boskiej Sofii, co pozwalało dostrzegać rozumne zarodki prawdy (*logoi spermatikoi*) w kulturze antycznej, traktowanej jako swoisty podnózek chrześcijańskiej teologii i zaplanowane przez Boga przygotowanie do przyjęcia Ewangelii przez Hellenów, nazywane przez Klemensa „trzecim Testamentem”²⁸. Przyczyna druga to kierowanie się zasadą akomodacji misyjnej w celu dotarcia do pogan z orędziem Ewangelii przekazanym w zrozumiały dla nich sposób²⁹. Autorzy aleksandryjscy i liczni późniejsi wczesnochrześcijańscy teolodzy eksponowali zbieżności między poglądami starożytnych filozofów, zwłaszcza w zakresie etyki, i nauką Chrystusa, a także wykorzystywali antyczne pojęcia filozoficzne do precyzyjnego i usystematyzowanego wyrażenia podstawowych prawd nowej wiary, bez naruszenia oryginalności Ewangelii³⁰. W ten sposób dali przysłym

25 Por. G. Dorival, *Les chrétiens de l'Antiquité face à la culture classique et à l'hellénisme*, „Revue des Sciences Religieuses” 2000, nr 74/4, s. 419-436; M. Starowieyski, *O starociach*, op. cit., s. 19-20.

26 Por. J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska*, tłum. S. Basista, Myśl Teologiczna 39, Kraków 2002, s. 140-204.

27 Por. W. Jaeger, *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tłum. K. Bielawski, Bydgoszcz 1997; H. Chadwick, *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, tłum. P. Siejkowski, Poznań 2000; J. Daniélou, *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Tournai 1961.

28 Por. Iustinus Martyr, 2 *Apologia* 8, 1; Clemens Alexandrinus, *Stromata* I, 28, 2-3; ibidem, VII, 11, 1-2. Zob. J. Pałucki, *Recepcja ideałów helleńskich w nauce Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczne” 1994, nr 41/4, s. 5-27; F. Drączkowski, *Filozofia grecka jako „trzeci Testament”, czyli praeparatio evangelica w rozumieniu Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń, M. Szram, Lublin 2012, 407-424; J. Grzywaczewski, *Idea trzech Testamentów Klemensa z Aleksandrii*, „Studia Nauk Teologicznych” 2016, nr 11, s. 89-107.

29 Por. N. Widok, *Akomodacja misyjna w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego*, Opole 1992; T. Kolosowski, *Inkulturowanie religijnych wartości pogańskich w chrześcijaństwie w twórczości wczesno-chrześcijańskich apologetów greckich. Stanowisko Atenagorasa i Justyna*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, op. cit., s. 319-327.

30 Por. J. Wojtczak, *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według Stromata*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1971, nr 9/1, s. 263-288; R. Cantalamessa, *Cristianesimo primitivo e filosofia greca*, w: *Il cristianesimo e le filosofie*, red. R. Cantalamessa, Milano 1971, s. 26-57;

pokoleniom impuls do roztropnego korzystania z mądrości i bogactwa duchowego zawartego w innych wyznaniach, religiach i kulturach, a także posługiwania się wiedzą z zakresu wielu szczegółowych dyscyplin naukowych, jak: językoznawstwo, historia, biologia czy astronomia, przy równoczesnym pozostaniu wiernym istocie przesłania chrześcijańskiego.

Obowiązkową lekturą każdego współczesnego teologa powinno stać się dziełko św. Bazylego Wielkiego, jednego z grona tzw. Ojców Kapadoczkich, wybitnych teologów IV w., który posiadał ogromną wiedzę podczas studiów w Atenach, ale ostatecznie wybrał poszukiwanie prawdziwej mądrości w kontemplacji Słowa Bożego. Napisał on mowę skierowaną do młodzieży o pożytku, jaki chrześcijanie mogą odnieść ze studiowania literatury starożytnej. Bazyl pokazuje, że zawiera ona zarodki prawdy i mądrości, wsiane tam przez Bożą mądrość, i pomaga w przyjęciu Ewangelii:

Dzięki wtajemniczeniu w pogańskie pisma przygotowujemy się do słuchania nauk świętych i nie dających się wyrazić w słowach; przyzwyczajeni do oglądania słońca w wodzie, skierujemy oczy wprost na samo światło (...). Jeśli zachodzi jakaś zgodność między tymi naukami, to pożyteczna jest dla nas ich znajomość (...). Skoro więc mamy dojść do tamtego innego życia przez cnotę, którą z zachwytem opiewało wielu poetów i prozaików, a jeszcze więcej filozofów, to na ich wypowiedzi trzeba zwrócić szczególną uwagę. (...) Przyjmijmy więc nauki, w których są zasady dobrego postępowania. A ponieważ dobre czyny starożytnych ludzi doszły do nas bądź w nieprzerwanej pamięci, bądź zachowały się w pismach poetów czy historyków, nie gardźmy korzyścią, jaka z nich może płynąć³¹.

Systematyzacja doktryny i formułowanie dogmatów

Czwarta istotna cecha teologicznej myśli patrystycznej to jej dążenie do uporządkowania i zdefiniowania podstawowych prawd wiary dotyczących Trójcy Świętej i osoby Jezusa Chrystusa. W epoce patrystycznej zostały precyzyjnie wyrażone podstawowe dogmaty trynitarne i chrystologiczne,

---

zob. także klasyczne opracowania dotyczące inspiracji filozofią platońską i stoicką w teologii patrystycznej: H.A. Wolfson, *La filosofia dei Padri della Chiesa*, vol. 1: *Spirito, Trinità, Incarnazione*, Brescia 1978; C. Moreschini, *Storia della filosofia patristica*, Brescia 2004; M. Spanneut, *Le stoïcisme des Pères de l'Eglise de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris 1957; E. von Ivanka, *Plato Christianus. La réception critique du platonisme chez les Pères de l'Eglise*, Paris 1990, s. 13-17.

31 Por. Basilius Magnus, *De legendis gentilium libris* 2-7, tłum. R. Andrzejewski: Święty Bazyl Wielki, *Do młodzieńców o korzyściach z czytania ksiąg pogańskich*, „Vox Patrum” 2012, t. 57, s. 906-911.

czego świadectwem są orzeczenia pierwszych soborów powszechnych: nicejskiego (325), konstantynopolińskiego (381), efeskiego (431) i Chalcedońskiego (451). Nic dziwnego, że w starożytnym Kościele porównywano te cztery kluczowe sobory do czterech Ewangelii³². Cała późniejsza teologia stanowi komentarz do ogłoszonych wówczas formuł dogmatycznych.

Dojście do tego ostatecznego sformułowania podstawowych dogmatów dokonało się we wczesnym chrześcijaństwie w sporach z licznymi herezjami, które w paradoksalny sposób okazały się „błogosławioną winą”, przyczyniając się do ożywienia dyskusji teologicznej i sprecyzowania ortodoksyjnej doktryny³³. Czytając pisma Ojców z jednej strony można poznać argumenty tych, którzy proponowali rozwiązania uznane ostatecznie za błędne, i uświadomić się na wiele współczesnych błędów zagrażających ortodoksyjnej wierze, będących w większości odmianą herezji znanych w starożytności, których wczesnochrześcijańskie katalogi wyliczają około 160³⁴. Z drugiej strony można się uczyć od myślicieli wczesnochrześcijańskich sposobu argumentacji w dyskusji filozoficzno-teologicznej. Skoro współcześnie ruchy ateistyczne przywołują argumenty skierowane przeciw chrześcijaństwu w II w. przez słynnego greckiego polemistę Celsusa, to należy również sięgnąć do apologii, jaką przeciw zarzutom Celsusa napisał w III w. Orygenes. Wykazał on, że wiele oskarżeń wypływało z niewiedzy, nielogicznego myślenia, przywiązania do antycznego modelu religijności lub niewłaściwego rozumienia filozoficznych poglądów platońskich i stoickich, w dużym stopniu dających się pogodzić z przesłankami biblijnymi³⁵.

32 Por. Gregorius Magnus, *Epistulae* 1, 24. Zob. G. Bardy, *L'inspiration des Pères de l'Eglise*, „Recherches de Science Religieuse” 1952, nr 40, s. 25; S. Pawłowski, *Czy istnieje „hierarchia soborów”? Perspektywa ekumeniczna*, w: *Przed Soborem Wszechprawoślawnym*, red. T. Kałużny, Z.J. Kijas, Biblioteka Ekumenii i Dialogu 38, Kraków 2016, s. 83-101.

33 Por. istotne opracowania dotyczące herezji wczesnochrześcijańskich: W. Bauer, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Beiträge zur historischen Theologie 10, Tübingen 2 1964; A. Le Boulluec, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque IIe-IIIe siècles*, t. 1-2, Paris 1985; M. Stachura, *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego (lata 324-428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000; M. Fiedrowicz, *Teologia Ojców Kościoła*, op. cit., s. 381-453; *Ortodoksja, herezja, schizma w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, P. Szczur, M. Szram, Polihymnia, Lublin 2012.

34 Por. Epiphanius, *Panarion*; Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium*, Augustinus, *Liber de haeresibus*; Isidorus Hispalensis, *De haeresibus liber*; Ioannes Damascenus, *De haeresibus liber*. Najwięcej herezji opisał autor pierwszego traktatu o herezjach napisanego w języku łacińskim w drugiej poł. IV w. – biskup Breccii Filastriusz. Por. Filastriusz Brixienis, *Diversarum hereseon liber*.

35 Por. Origenes, *Contra Celsum* I, 1-25. Zob. M. Fédou, *Christianisme et religions païennes dans le „Contre Celse” d'Origène*, Paris 1988; R. Somos, *Strategy of Argumentation in Origen's „Contra Celsum”*, „Adamantius” 2012, nr 18, s. 200-217.

Pokora teologa

Piątą istotną cechą myśli patrystycznej, ukazującą specyfikę teologii jako nauki, wiąże się z zachowaniem postawy, która każdemu naukowcowi, niezależnie od badanej przez niego dziedziny, przychodzi ze szczególną trudnością, mianowicie pokory³⁶. Pracownik naukowy jest oceniany za swoją twórczość przede wszystkim według kryterium oryginalności i nowatorstwa. Rygorystyczne przyłożenie tej miary do oceny poczyniań naukowych teologa może się jednak okazać niebezpieczne i zaprowadzić go na manowce nieortodoksji. Chęć bycia oryginalnym za wszelką cenę, próba przekroczenia granic tajemnicy w poznaniu rzeczywistości transcendentnej oraz dostosowania koncepcji Boga do własnych teorii i wyobrażeń, lekceważenie wypracowanej przez wieki i przechowywanej w Kościele doktryny, której podstawy stanowią niezmiennie dogmaty wynikające z nauczania Ewangelii, to postawy sprzeczne z powołaniem teologa katolickiego i niszczące jego tożsamość. Według Grzegorza z Nazjanzu, któremu nadano w starożytnym Kościele zaszczytny przydomek „Teologa”, ideałem myśliciela chrześcijańskiego jest ten, kto mówi o Bogu z umiarkowaniem i skromnością, kto potrafi jedne rzeczy powiedzieć, z wypowiedzeniem innych się wstrzymać, a w jeszcze innych otwarcie wyznać swoją niewiedzę³⁷.

W przekonaniu ortodoksyjnych teologów epoki patrystycznej w dyskursie teologicznym nie należy przekraczać dwóch barier: zgodności z nauką Ewangelii i z obowiązującą w Kościele „regula fidei”, czyli regułą wiary (zwaną także „regula veritatis” – regułą prawdy), będącą w pierwszych wiekach rodzajem oficjalnego ortodoksyjnego wyznania wiary³⁸. Granice oryginalności w myśleniu teologicznym określił Orygenes we wstępie do swej summy filozoficzno-teologicznej *O zasadach*. Nie można

---

36 Por. szczegółowe omówienie patrystycznej teologii pokory: M. Szram, *Cnota pokory w nauczaniu greckich Ojców Kościoła IV wieku*, Lublin 2014.

37 Por. Gregorius Nazianzenus, *Orationes* 32, 19. Zob. D.M. Rogich, *The Development of a Theologian according to Saint Gregory the Theologian*, „The Greek Orthodox Theological Review” 1994, nr 39/1-2, s. 63-81. Kwestia pokory w mówieniu o Bogu, jako postawy odróżniającej teologa ortodoksyjnego od heretyckiego, powraca w traktatach antyheretyckich epoki patrystycznej. Por. Ioannes Chrisostomus, *De incomprehensibili Dei natura (Contra Anomaeos homiliae)* 2.

38 Por. Irenaeus, *Adversus haereses* I, 10, 1; Tertullianus, *Adversus Praxean* 2, 1-2. Zob. B. Hägglund, *Die Bedeutung der „regula fidei” als Grundlage theologischer Aussagen*, „Studia Theologica” 1958, nr 12, s. 1-44; J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, London 19723; R. Osborn, *Reason and the Rule of Faith in the Second Century AD*, w: *The Making of Orthodoxy: Essays in Honour of Henry Chadwick*, red. R. Williams, Cambridge 1989, s. 42-58; P.M. Blowers, *The „Regula Fidei” and the Narrative Character of Early Christian Faith*, „Pro Ecclesia” 1997, nr 6, s. 199-228; *Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, op. cit., s. 163-169.

w refleksji teologicznej kwestionować podstawowych prawd wiary zawartych w regule wiary, takich jak: istnienie trójjedynego Boga, zbawcza misja Chrystusa wobec ludzkości, posiadanie duszy przez człowieka czy zmartwychwstanie ciała. Prawdy te należy jedynie komentować, wyjaśniać, uzasadniać, zastanawiać się nad ich wpływem na codzienne życie chrześcijanina. Dyskusja teologiczna powinna natomiast dotyczyć kwestii ostatecznie w wyznaniu wiary niezdefiniowanych lub nieporuszanych, np. sposobu i momentu powstawania ludzkiej duszy czy postaci, w jakiej zmartwychwstaje ludzkie ciało³⁹. Podstawową zasadą kierującą pracą teologa powinno więc być – w opinii myślicieli wczesnochrześcijańskich – dążenie nie do odkrywania nowej prawdy, ale do wyjaśniania prawdy już znanej, objawionej przez Boga, z zachowaniem pokory wobec Chrystusa i Kościoła.

Jedność i spójność myśli teologicznej

Szósta istotna cecha myśli patrystycznej to jej wewnętrzna jedność, spójność. Współczesna teologia ma za sobą wielowiekowe doświadczenie dyscypliny naukowej, usystematyzowanej i podzielonej na różne dziedziny: historyczne, teoretyczne i praktyczne. Myśl wczesnochrześcijańska stanowiła pod tym względem monolit. Teolog doby patrystycznej był równocześnie biblistą, dogmatykiem, teologiem duchowości i pastoralistą, czego przykładem mogą być dwaj najbardziej wszechstronni teolodzy starożytności chrześcijańskiej – Orygenes na Wschodzie i Augustyn na Zachodzie, którzy pozostawili arcydzieła w każdym z wyżej wymienionych działów teologii. Wychodzili oni zawsze od przesłańek biblijnych, wyjaśniali je za pomocą pojęć zaczerpniętych z filozofii i w polemice z inaczej myślącymi precyzowali główne założenia doktryny wiary, a następnie wskazywali, jak przeżywać je we własnej duszy i jak realizować w codziennym życiu.

Wielu Ojców Kościoła, np. Ojcowie Kapadoccy, miało za sobą zarówno studia na renomowanych uczelniach, jak i staż na pustyni, gdzie prowadzili życie kontemplacyjne. Teologa epoki patrystycznej można więc określić mianem myśliciela wewnętrznie zintegrowanego, głoszącego jedną naukę, przez analogię do słów Orygenesesa, który podkreślał, że prawda Boża jest jedna, chociaż bogata w swej treści, a ten, kto głosi naukę chrześcijańską, choćby wypowiadał wiele słów, zawsze sprowadza je do tego Jedynego Słowa, które było na początku, przez które wszystko się

39 Por. Origenes, *De principiis*, Prologus. Zob. *Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, op. cit., s. 224-229.

stało i które przyszło do swoich w ludzkiej postaci⁴⁰. Myśliciele wczesno-chrześcijańscy zachęcają więc współczesnych teologów specjalistów do współpracy i szerszego spojrzenia na kwestie badane w świetle własnej specjalizacji, a przede wszystkim zwracają uwagę, aby nie tylko prowadzili swoje badania za pomocą intelektu oświeconego wiarą, ale by głęboko kontemplowali i przeżywali to, co stało się wcześniej przedmiotem ich rozumowej refleksji⁴¹.

Duchowy wymiar teologii

Siódma istotna cecha teologii patrystycznej wiąże się właśnie z ową duchową głębią myślenia i egzystencjalnym utożsamianiem się z wyznawanymi prawdami wiary, a przede wszystkim z przebijającą z pism Ojców wielką miłością do Chrystusa. Był On dla nich nie tylko przedmiotem refleksji, ale żywą Osobą, z którą trzeba być nieustannie w bliskim kontakcie. Orygenes mówi o konieczności *oikeiosis*, czyli zamieszkania, wręcz zadowolenia się Jezusa w duszy chrześcijanina⁴². Tylko wtedy przekazywana nauka jest autentyczna i wiarygodna, bo wcześniej była osobiście przeżyta, czy wręcz przeżuta, co wyraża używany w kręgach monastycznych łaciński termin *ruminatio*, oznaczający długie, żmudne „przeżuwanie” słowa Bożego, zarówno rozumem, jak i codzienną praktyką życiową⁴³.

Szczególnie uderzające jest w pismach epoki patrystycznej umiejętne łączenie refleksji teologicznej z modlitwą, będące owocem świadomości, że myśleć o Bogu można tylko wtedy, jeżeli najpierw posiadzie się Ducha Bożego, i że teologia ma sens tylko wtedy, jeżeli prowadzi tego, który ją uprawia, i tego, do kogo jest skierowana, do modlitwy i większej łączności z Bogiem. Ewagriusz z Pontu, mnich i teolog z IV w., mówił: „Tylko wtedy, gdy modlisz się prawdziwie, jesteś teologiem”⁴⁴. Klemens Aleksandryjski tym samym greckim terminem „homilia” określił modlitewną rozmowę z Bogiem i rozważanie tekstu biblijnego w liturgii. Zwrócił w ten sposób uwagę, że komentowanie Pisma Świętego ma ścisły związek

---

40 Por. Origenes, *Homiliae in Librum primum Regnorum (Samueli I)* 1, 4; idem, *Homiliae in Ezechielem* 9, 1. Zob. M. Szram, *Duchowy sens liczb*, op. cit., s. 123-126.

41 Por. M. Starowieyski, *O starościołach*, op. cit., s. 22.

42 Por. Origenes, *Commentarii in Iohannem XIII*, 147-150. Zob. I. Ramelli, *The Stoic Doctrine of Oikeiosis and its Transformation in Christian Platonism*, „Apeiron. A Journal for Ancient Philosophy and Science” 2014, nr 47/1, s. 116-140.

43 Por. A. Tomkiel, *Ojcowie Kościoła*, op. cit., s. 135; B. Nadolski, *Lectio divina*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2001, nr 54, s. 48.

44 Por. Evagrius Ponticus, *De oratione* 60.

z modlitwą, ma z niej wyrastać i do niej prowadzić⁴⁵. Ojcowie Kościoła niejednokrotnie rozpoczynali modlitwą nie tylko homilie, ale także naukowe komentarze do Pisma Świętego, prosząc o to, aby towarzyszył im w pracy ten sam Duch, który oświecał autorów biblijnych ksiąg; a kończyli swoje prace pochwalną inwokacją do trójjedynego Boga i prośbą o wypełnienie w życiu tego, co udało się im zrozumieć z tekstu Biblii⁴⁶. Paul Evdokimov określa teologię w rozumieniu Ojców jako posługę charyzmatyczną, sprawowaną w przekonaniu, że nikt nie może poznać Boga, jeśli sam Bóg go nie pouczył⁴⁷.

Podsumowanie

Moim celem w niniejszym artykule nie była apologia teologii epoki patrystycznej ani tym bardziej szczególne eksponowanie patrologii jako nauki teologicznej. Trzeba zdawać sobie sprawę, że myśl wczesnochrześcijańska miała też swoje cienie w postaci stworzenia koncepcji uznanych za heretyckie. Język teologiczny dopiero się tworzył i powodował wiele niejasności. Niemniej jednak była to teologia bliska Biblii i myśleniu czasów Chrystusowych i apostoelskich; teologia pełna płomiennego ducha, nastawiona na bezinteresowne poznanie prawdy i dotarcie do prawdziwej mądrości, pragnąca zbliżyć człowieka do Boga. Staralem się, w duchu soborowego postulatu sięgania *ad fontes*, oddać w syntetyczny sposób ducha wczesnochrześcijańskiej myśli teologicznej i wskazać na te cechy, które decydują o jej tożsamości, których nie wolno zaprzepaścić podczas uprawiania teologii w jakiegokolwiek epoce, i które mogą ożywić także dzisiejsze przeżywanie chrześcijaństwa. Biblia i Tradycja, której zasadniczy zrąb stanowi dziedzictwo epoki patrystycznej, stanowią łącznie podstawowe źródła Objawienia chrześcijańskiego, natomiast dziedziny nauki je badające – biblistyka i patrystyka – tworzą niewzruszone i stale inspirujące podstawy teologii. Wspomniany na wstępie jeden z twórców odnowy patrystycznej w XX w., J. Daniélou, określił swój ideał teologa w sposób, który można odnieść z powodzeniem do myślicieli epoki patrystycznej, których ukochał, a także przedstawić jako wzór dla współczesnych i przyszłych teologów, poszukujących swojej tożsamości: „Właściwością teologa

45 Por. Clemens Alexandrinus, *Stromata* VII, 39, 6. Zob. F. Drączkowski, *Kościół-Agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Lublin 1983, s. 84-85; E. Staniek, *Koncepcja homilii patrystycznej*, „Vox Patrum” 2003, t. 44-45, s. 26-27.

46 Por. M. Szram, *Koncepcje komentarza biblijnego w epoce patrystycznej*, „Vox Patrum” 2003, t. 44-45, s. 40-41.

47 Por. P. Evdokimov, *Poznanie Boga*, op. cit., s. 18.

jest krążenie między wiecznością i czasem, jak to czynili aniołowie na drabinie Jakuba oraz splatanie między tym, co niebiańskie i co ziemskie, wciąż nowych więzów”⁴⁸.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Athanasius, *De incarnatione verbi*, wyd. Ch. Kannengiesser, Sources Chrétien-nes 199, Cerf, Paris 1973; tłum. M. Wojciechowski: Atanazy Wielki, *O wcieleniu Słowa*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 41, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1998.
- Athanasius, *Orationes contra arianos*, wyd. J.-P. Migne, Patrologia Graeca 26, 12-468, Petit-Montrouge, Paris 1857; tłum. P. Szewczyk: Atanazy Wielki, *Mowy przeciw arianom*, Źródła Myśli Teologicznej 67, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.
- Augustinus, *Contra Academicos*, wyd. W.M. Green, K.D. Daur, Corpus Christianorum Series Latina 29, Brepols, Turnhout 1970; tłum. K. Augustyniak: Św. Augustyn, *Przeciw ałakademikom*, w: Św. Augustyn, *Dialogi filozoficzne*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999, s. 57-150.
- Augustinus, *De civitate Dei*, wyd. B. Dombart, A. Kalb, Corpus Christianorum Series Latina 47-48, Brepols, Turnhout 1955; tłum. W. Kornatowski: Św. Augustyn, *O Państwie Bożym przeciw poganom ksiąg XXII*, t. 1-2, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1977.
- Augustinus, *De fide et symbol*, wyd. J.-P. Migne, Patrologia Latina 40, Petit-Montrouge, Paris 1845, 181-196; tłum. L. Gładyszewski: Augustyn, *O wierze i Symbolu*, Źródła Myśli Teologicznej 53, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Augustinus, *De ordine*, wyd. W.M. Green, K.D. Daur, Corpus Christianorum Series Latina 29, Brepols, Turnhout 1970; tłum. J. Modrzejewski: Św. Augustyn, *O porządku*, w: Św. Augustyn, *Dialogi filozoficzne*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999, s. 155-233.
- Augustinus, *Liber de haeresibus*, wyd. R. Vander Plaetse, C. Beukers, Corpus Christianorum Series Latina 46, 262-351, Brepols, Turnhout 1969.
- Basilius M., *De legendis gentilium libris*, wyd. J.-P. Migne, Patrologia Graeca 31, 563-590, Petit-Montrouge, Paris 1857; tłum. R. Andrzejewski: Święty Bazyli Wielki, *Do młodzieńców o korzyściach z czytania ksiąg pogańskich*, „Vox Patrum” 2012, 57, s. 904-921.

---

48 Por. J. Daniélou, *Les orientations présentes de la pensée religieuse*, „Études” 1946, nr 249, s. 13, tłum. własne.

- Clemens Alexandrinus, *Protrepticus*, wyd. C. Mondesert, Sources Chrétiennes 2bis, Cerf, Paris 1976; tłum. J. Sołowianiuk: Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 44, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1988, s. 116-201.
- Clemens Alexandrinus, *Stromata*, wyd. L. Fruchtel, Libri I-VI, Griechische Christlichen Schriftsteller 52(15), Klemens Werke 2, Akademie-Verlag, Berlin 1960; Libri VII-VIII, Griechische Christlichen Schriftsteller 17, Klemens Werke 3, Akademie-Verlag, Berlin 1970; tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska: Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, t. 1-2, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1994.
- Ephiphanius, *Panarion*, wyd. i tłum. M. Gilski: Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33. Teksty grecki i polski*, opr. i kom. A. Baron, Kraków 2015.
- Evagrius Ponticus, *De oration*, wyd. J.-P. Migne, Patrologia Graeca 79, 1165-1200, Petit-Montrouge, Paris 1965; tłum. K. Bielawski: Ewagriusz z Pontu, *O modlitwie*, w: Ewagriusz z Pontu, *Pisma ascetyczne*, t. 1, wstęp i opr. L. Nieścior, Źródła Monastyczne 18, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 1998, s. 249-277.
- Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, wyd. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Città Nuova, Milano–Roma 1991.
- Gregorius Magnus, *Epistulae*, wyd. D. Norberg, Corpus Christianorum Series Latina 140-140A Brepols, Turnhout 1982; tłum. J. Czuj: Św. Grzegorz Wielki, Warszawa 1954-1955.
- Gregorius Nazianenus, *Orationes* 27-31, wyd. P. Gallay, Sources Chrétiennes 250, Cerf, Paris 1978; *Orationes* 32-37, wyd. P. Gallay, C. Moreschini, Sources Chrétiennes 318, Cerf, Paris 1985; tłum. zbiorowe, red. S. Kazikowski: Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Warszawa Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1967, s. 274-414.
- Hieronymus, *Commentarii in Isaiam*, wyd. M. Adriaen. Corpus Christianorum Series Latina 73-73A, Brepols, Turnhout 1963.
- Ioannes Chrisostomus, *De incomprehensibili Dei natura (Contra Anomaeos homiliae 1-5)*, wyd. A.-M. Malingrey, Sources Chrétiennes 28bis, Cerf, Paris 1970.
- Ioannes Damascenus, *De haeresibus liber*, wyd. B. Kotter: *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, t. 5, De Gruyter, Berlin 1980; tłum. A. Zhyrkova: Jan Damascęński, *O herezjach*, w: Jan Damascęński, *Dialektyka albo rozdziały filozoficzne. O herezjach*, Źródła Myśli Teologicznej 59, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011, s. 105-139.
- Irenaeus, *Adversus haereses*, wyd. A. Rousseau, L. Doutreleau, B. Hemmerdinger, Ch. Mercier, Liber I, Sources Chrétiennes 263-264, Cerf, Paris 1979; Liber II, Sources Chrétiennes 293-294, Cerf, Paris 1982; Liber III, Sources Chrétiennes 210-211, Cerf, Paris 1974; Liber IV, Sources Chrétiennes 100/1-2, Cerf, Paris 1965; Liber V, Sources Chrétiennes 152-153, Cerf,

- Paris 1969; tłum. J. Brylowski: Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses*, Bernardinum, Pelpin 2018.
- Isidorus Hispalensis, *De haeresibus liber*, wyd. A.C. Vega, Patrologia Latina Supplementum 4, Garnier, Paris 1970, 1815-1820; tłum. M. Cholewa: *Świętego Izydora, biskupa Sewilli, Księga o herezjach*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 1993, 6, s. 59-81.
- Iustinus Martyr, *Apologiae pro Christianis*, wyd. J.C.Th. Otto, *Corpus Apologetarum Christianorum saeculi secundi*, t. I/1, 1-243, Sändig, Wiesbaden 1969 (przedruk wyd. 3. z 1876 r.); tłum. L. Misiarczyk: Justyn Męczennik, I. i 2. *Apologia*, Biblioteka Ojców Kościoła 24, Wydawnictwo M, Kraków 2004, s. 207-284.
- Leo Magnus, *Sermones*, wyd. A. Chavasse. Corpus Christianorum Series Latina 139-138A, Brepols, Turnhout 1973; tłum. K. Tomczak: Św. Leon Wielki, *Mowy*, Pisma Ojców Kościoła 24, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań–Warszawa–Lublin 1957.
- Maximus Confessor, *Liber asceticus*, wyd. P. Van Deun, Corpus Christianorum Series Graeca 40, Brepols, Turnhout 2000.
- Origenes, *Commentarii in Iohannem*, wyd. C. Blanc, Libri I-V, Sources Chrétiennes 120, Cerf, Paris 1966; Libri VI, X. Sources Chrétiennes 157, Cerf, Paris 1970; Liber XIII, Sources Chrétiennes 222, Cerf, Paris 1975; Libri XIX-XX, Sources Chrétiennes 290, Cerf, Paris 1982; Libri XXVIII-XXXII, Sources Chrétiennes 385, Cerf, Paris 1992; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, Źródła Myśli Teologicznej 27, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.
- Origenes, *Contra Celsum*, wyd. M. Borret, Libri I-II, Sources Chrétiennes 132, Cerf, Paris 1967; Libri III-IV, Sources Chrétiennes 136, Cerf, Paris 1968; Libri V-VI, Sources Chrétiennes 147, Cerf, Paris 1969; Libri VII-VIII, Sources Chrétiennes 150, Cerf, Paris 1969; *Introduction et index*. Sources Chrétiennes 227, Cerf, Paris 1976; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1986.
- Origenes, *De principiis*, wyd. H. Crouzel, M. Simonetti, Libri I-II, Sources Chrétiennes 252-253, Cerf, Paris 1978; Libri III-IV, Sources Chrétiennes 268-269, Cerf, Paris 1980; *Compléments et index*, Sources Chrétiennes 312, Cerf, Paris 1984; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *O zasadach*, Źródła Myśli Teologicznej 1, Wydawnictwo WAM, Kraków 1996.
- Origenes, *Homiliae in Ezechielem*, wyd. M. Borret, Sources Chrétiennes 352, Cerf, Paris 1989; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Ezechiela*, Źródła Myśli Teologicznej 16, Wydawnictwo WAM, Kraków 2000, s. 69-214.
- Origenes, *Homiliae in Ieremiam*, wyd. P. Husson, P. Nautin, vol. 1, Sources Chrétiennes 232, Cerf, Paris 1976; vol. 2, Sources Chrétiennes 238, Cerf, Paris 1977; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Jeremiasza*,

- Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 30, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1986, s. 23-211.
- Origenes, *Homiliae in Leviticum*, wyd. M. Borret, Sources Chrétiennes 286-287, Cerf, Paris 1981; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Kapłańskiej*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 31/2, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1985.
- Origenes, *Homiliae in Librum primum Regnorum (Samueli I)*, wyd. P. i M.-T. Nautin, Sources Chrétiennes 328, Cerf, Paris 1986; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księgach Samuela i Księgach Królewskich*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 30, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1983, s. 287-319.
- Origenes, *Homiliae in Numeros*, wyd. L. Doutreleau, vol. 1, Sources Chrétiennes 415, Cerf, Paris 1996; vol. 2, Sources Chrétiennes 442, Cerf, Paris 1999; vol. 3, Sources Chrétiennes 461, Cerf, Paris 2001; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Liczb*, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 34/1, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1986.
- Tertullianus, *Adversus Praxean*, wyd. E. Evans, Corpus Christianorum Series Latina 2, Brepols, Turnhout 1954, 1157-1205; tłum. E. Buszewicz: Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Źródła Myśli Teologicznej 4, Wydawnictwo WAM, Kraków 1997, s. 35-86.
- Theodoretus Cyrensis, *Haereticarum fabularum compendium*, wyd. J.-P. Migne, Patrologia Graeca 83, Petit-Montrouge 335-556, Paris 1864; tłum. P.M. Szewczyk: Teodoret z Cyru, *O herezjach*. Źródła Myśli Teologicznej 77, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

Opracowania

- Balthasar H.U. von, *Présence et pensée. Essai sur la philosophie religieuse de Grégoire de Nysse*, Beauchesne, Paris 1988.
- Balthasar H.U. von, *Wstęp*, w: Orygenes, *Duch i ogień*, wybór tekstów i wprowadzenie H. Urs von Balthasar, tłum. S. Kalinkowski, Biblioteka Ojców Kościoła 4, Wydawnictwo M – Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Kraków-Warszawa 1995, s. 7-28.
- Bardy G., *L'inspiration des Pères de l'Eglise*, „Recherches de Science Religieuse” 1951-1952, 40, s. 7-26.
- Barth K., *Dogmatique*, vol. 1: *La doctrine de la Parole de Dieu. Prolegomènes à la Dogmatique*, Éditions Labor et Fides, Genève 1953.
- Bauer W., *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*. Beiträge zur historischen Theologie 10, Mohr Siebeck, Tübingen 1964.
- Blowers P.M., *The „Regula Fidei” and the Narrative Character of Early Christian Faith*, „Pro Ecclesia” 1997, 6, s. 199-228.
- Boulluec A. Le, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque IIe-IIIe siècles*, t. 1-2, Études Augustiniennes, Paris 1985

- Cantalamesa R., *Cristianesimo primitivo e filosofia greca*, w: *Il cristianesimo e le filosofie*, red. R. Cantalamessa, Vita e pensiero, Milano 1971, s. 26-57.
- Chadwick H., *Mysł wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, tłum. P. Siczkowski, W drodze, Poznań 2000.
- Daniélou J., *L'unité des deux Testaments dans l'oeuvre d'Origène*, „Revue des Sciences Religieuses” 1948, 22, s. 27-56.
- Daniélou J., *Les divers sens de l'Écriture dans la tradition chrétienne primitive*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 1948, 24, s. 119-126.
- Daniélou J., *Les orientations présentes de la pensée religieuse*, „Études” 1946, 249, s. 5-21.
- Daniélou J., *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Desclée, Tournai 1961.
- Daniélou J., *Philon d'Alexandrie*, Fayard, Paris 1958.
- Daniélou J., *Sacramentum Futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Beauchesne, Paris 1950.
- Daniélou J., *Teologia judeochrześcijańska*, tłum. S. Basista, *Mysł Teologiczna* 39, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.
- Daniélou J., *Typologie et allégorie chez Clement d'Alexandrie*, „Studia Patristica” 1961, 4, s. 50-57.
- Dawson D., *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*, The University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1992.
- Dorival G., *Les chrétiens de l'Antiquité face à la culture classique et à l'hellénisme*, „Revue des Sciences Religieuses” 2000, 74/4, s. 419-436.
- Drączkowski F., *Filozofia grecka jako „trzeci Testament”, czyli praeparatio evangelica w rozumieniu Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń, M. Szram, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012, s. 407-424.
- Drączkowski F., *Kościół-Agape według Klemensa Aleksandryjskiego*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1983.
- Evdokimov P., *Poznanie Boga w tradycji wschodniej. Patrystyka, liturgia, ikonografia*, tłum. A. Liduchowska, Wydawnictwo M, Kraków 1996.
- Fédou M., *Christianisme et religions païennes dans le „Contre Celse” d'Origène*, Beauchesne, Paris 1988.
- Fiedrowicz M., *Teologia Ojców Kościoła*, tłum. W. Szymona, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Grzywaczewski J., *Idea trzech Testamentów Klemensa z Aleksandrii*, „Studia Nauk Teologicznych” 2016, 11, s. 89-107.
- Guinot J.-N., *La typologie comme système herméneutique*, w: *Figures de l'Ancien Testament chez les Pères*, Cahiers de Biblia Patristica 2, Centre d'analyse et de documentation patristiques, Strasbourg 1989, s. 1-34.
- Hägglund B., *Die Bedeutung der „regula fidei” als Grundlage theologischer Aussagen*, „Studia Theologica” 1958, 12, s. 1-44.

- Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, red. A. di Berardino, B. Studer, tłum. M. Gołębiowski, J. Łukaszewska, J. Ryndak, P. Zarębski, Wydawnictwo M, Kraków 2003
- Ivanka E. von, *Plato Christianus. La réception critique du platonisme chez les Pères de l'Eglise*, Presses Universitaires de France, Paris 1990.
- Jaeger W., *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*, tłum. K. Bielawski, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 1997.
- Kelly J.N.D., *Early Christian Creeds*, Longman, London 1972.
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1988.
- Kołosowski T., *Inkulturowanie religijnych wartości pogańskich w chrześcijaństwie w twórczości wczesnochrześcijańskich apologetów greckich. Stanowisko Atenagoras i Justyna*, w: *Wczesne chrześcijaństwo a religie*, red. I.S. Ledwoń, M. Szram, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012, s. 319-327.
- Lampe G.W.H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Lubac H. de, *Sens spiritual*, „Recherches de Science Religieuse” 1949, 36, s. 542-576.
- Lubac H. de, *Typologie et Allégorisme*, „Recherches de Science Religieuse” 1947, 34, s. 180-226.
- Lubac H. de, *Histoire et esprit. L'intelligence de l'Écriture d'après Origène*, Aubier, Paris 1950.
- Moreschini C., *Storia della filosofia patristica*, Morcelliana, Brescia 2004.
- Nadolski B., *Lectio divina*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2001, 54, s. 47-51.
- Naumowicz J., *Wcielenie Boga i zbawienie człowieka. Złota reguła soteriologii patrystycznej*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2000, 13, s. 17-30.
- Ortodoksja, herezja, schizma w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski, J. Pałucki, P. Szczur, M. Szram, Polihymnia, Lublin 2012.
- Osborn R., *Reason and the Rule of Faith in the Second Century AD*, w: *The Making of Orthodoxy: Essays in Honour of Henry Chadwick*, red. R. Williams, Cambridge University Press, Cambridge 1989, s. 42-58.
- Padovese L., *Wprowadzenie do teologii patrystycznej*, tłum. A. Baron, Myśl Teologiczna 1, Wydawnictwo WAM, Kraków 1994.
- Pałucki J., *Recepcja ideałów helleńskich w nauce Klemensa Aleksandryjskiego*, „Roczniki Teologiczne” 1994, 41/4, s. 5-27.
- Pawłowski S., *Czy istnieje „hierarchia soborów”?* *Perspektywa ekumeniczna*, w: *Przed Soborem Wszechprawosławnym*, red. T. Kałużny, Z.J. Kijas, Biblioteka Ekumenii i Dialogu 38, Wydawnictwo Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków 2016, s. 83-101.
- Pietras H., *Początki teologii Kościoła*, Myśl Teologiczna 57, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Prestige G.L., *Dio nel pensiero dei Padri*, Società editrice il Mulino, Bologna 1969.

- Ramelli I., *The Stoic Doctrine of Oikeiosis and its Transformation in Christian Platonism*, „Apeiron. A Journal for Ancient Philosophy and Science” 2014, 47/1, s. 116-140.
- Rogich D.M., *The Development of a Theologian according to Saint Gregory the Theologian*, „The Greek Orthodox Theological Review” 1994, 39/1-2, s. 63-81.
- Rondeau M.-J., *Jean Daniélou, Henri-Irénée Marrou et le renouveau des études patristiques*, w: *Les Pères de l'Église au XXe siècle. Histoire – Littérature – Théologie. L'aventure des Sources chrétiennes*, Cerf, Paris 1997, s. 351-370.
- Runia D.T., *Filone di Alessandria nella prima letteratura Cristiana*, red. R. Radice, Collana Platonismo e filosofia patristica. Studi e testi 14. Vita e Pensiero, Milano 1999.
- Simonetti M., *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*, tłum. T. Skibiński, Myśl Teologiczna 26, Wydawnictwo WAM, Kraków 2000.
- Somos R., *Strategy of Argumentation in Origen's Contra Celsum*, „Adamantius” 2012, 18, s. 200-217.
- Spanneut M., *Le stoïcisme des Pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Éditions du Seuil, Paris 1957.
- Stachura M., *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego (lata 324-428, wschodnia część Imperium)*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, Kraków 2000.
- Staniek E., *Koncepcja homilii patrystycznej*, „Vox Patrum” 2003, 44-45, s. 23-34.
- Stanula E., *Życie duchowe w ujęciu Orygenesy*, w: idem, *Eseje patrystyczne*, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa 2014, s. 87-100.
- Starowieyski M., *O staroziach, czyli czego możemy się nauczyć od starożytnego Kościoła*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2018, 31/2, s. 17-26.
- Szram M., *Aleksandryzizm w zachodniej egzegezie patrystycznej*, w: *W służbie Bogu bogatemu w miłosierdzie w przestrzeni Kościoła w Elku, Białymstoku i na Warmii. Metropolie Warmińskiej Wielkiemu Kanclerzowi Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego Jego Ekscelencji Księdzu Arcybiskupowi Doktorowi Wojciechowi Ziembie w 40 rocznicę święceń kapłańskich i 25 rocznicę święceń biskupich*, red. S. Kozakiewicz, Wydział Teologii UWM, Olsztyn 2007, s. 346-359.
- Szram M., *Chrystus – Mądrość Boża jako klucz interpretacyjny Pisma świętego w ujęciu Orygenesy*, w: *Mistrz i Przyjaciel. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Marka Zahajkiewicza*, red. J. Pałucki, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1997, s. 225-238.
- Szram M., *Cnota pokory w nauczaniu greckich Ojców Kościoła IV wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2014.
- Szram M., *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzegezie aleksandryjskiej (II-V w.)*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2001.

- Szram M., *Inspiracje judeohelleńską egzegezą Filona Aleksandryjskiego w pismach św. Hieronima*, „Vox Patrum” 2012, 5, 7, s. 480-487.
- Szram M., *Jean Daniélou – odnowa teologii przez tradycję patrystyczną*, w: *Wybitni teologowie XX wieku. Krąg języka francuskiego*, red. J. Jezierski, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 2004, s. 39-52.
- Szram M., *Koncepcje komentarza biblijnego w epoce patrystycznej*, „Vox Patrum” 2003, 23, t. 44-45, s. 35-48.
- Szram M., *Osobowy charakter biblijnego Słowa w rozumieniu Orygenesa*, „Verbum Vitae” 2005, 7, s. 187-200.
- Tomkiel A., *Ojcowie Kościoła uczą nas modlitwy*, Wydawnictwo Sióstr Loretańek, Warszawa 1995.
- Turek W., *Nieznajomość Pisma Świętego jest nieznajomością Chrystusa. Rola Słowa Bożego w życiu konsekrowanym na podstawie niektórych tekstów św. Hieronima*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2015, 28/4, s. 19-33.
- Widok N., *Akomodacja misyjna w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego*, Wydawnictwo Św. Krzyża, Opole 1992.
- Winling R., *Teologia współczesna 1945-1980*, tłum. K. Kisielewska-Sławińska, Wydawnictwo Znak, Kraków 1990.
- Wojtczak J., *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według Stromata*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1971, 9/1, s. 263-288.
- Wolfson H.A., *La filosofia dei Padri della Chiesa*, vol. 1: *Spirito, Trinità, Incarnazione*, Mondadori, Brescia 1978.

Mariusz Szram – ks. prof. dr hab., prezbiter archidiecezji warmińskiej, profesor nauk teologicznych, kierownik Katedry Patrologii Greckiej i Łacińskiej w Instytucie Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologii KUL, wykładowca patrologii i języków klasycznych, specjalista w zakresie teologii patrystycznej, szczególnie egzegezy, chrystologii i eschatologii Orygenesa i Ojców Kapadockich. Najważniejsze monografie książkowe: *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesa* (Lublin 1997), *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzegezie aleksandryjskiej (II-V w.)* (Lublin 2001), *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przelomu II i III wieku* (Lublin 2010), *Cnota pokory w nauczaniu greckich Ojców Kościoła IV wieku* (Lublin 2014).